

ВИСВІТЛЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті аналізуються сучасні дисертації, які прямо чи опосередковано висвітлюють аграрні перетворення гетьмана Павла Скоропадського. Характеризується ступінь їх інформативності, простежується низка традиційних та нових підходів до вивчення даного питання, визначаються головні вади досліджень.

Ключові слова: історіографія, дисертація, гетьман, Павло Скоропадський, аграрна реформа.

Дисертаційні роботи, насамперед кандидатські, становлять особливий об'єкт історіографічного аналізу. По-перше, це певна квінтесенція дослідницьких зусиль молодих учених, чії наукові розвідки розпорошені по численних, здебільшого регіональних виданнях. По-друге, вони містять спроби історіографічного осмислення творчого доробку попередників. По-третє, їм власне введено у науковий обіг нової джерельної, насамперед архівно-документної інформації.

Серед дисертаційних праць з історії Української Держави 1918 р. найчисельнішу тематичну групу складають дослідження проблем аграрної політики. Це цілком закономірно, адже земельне питання було одним із домінуючих у всьому перебігу

* Тимченко Роман Вікторович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

Української революції 1917–1921 рр. Гетьманат Павла Скоропадського не був виключенням. Адже його постанови як державного утворення було обумовлене нездатністю уряду УНР розв'язати земельне питання і виконати договірні продовольчо-сировинні зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками.

П. Скоропадський прийшов до влади з чітким уявленням принципів засад власної аграрної політики, які мали базуватися на праві приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації». Уже першим установчим актом гетьмана – Грамотою до всього українського народу – дозволявся вільний продаж-купівля землі. У ньому також було викладено концептуальне положення майбутньої земельної реформи – «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹. Безперечно, П. Скоропадський із проведенням успішної земельної реформи пов'язував і тривкість гетьманського правління, яке залежало від створення міцної соціально-політичної бази і виконання поставок продовольства та сировини до Центральних держав.

У спадщину гетьманату П. Скоропадського дісталася країна, яка перебувала в економічній кризі, викликаній Світовою війною та революцією. Аграрна політика Центральної Ради не була прийнята значними землевласницькими прошарками. Ситуація ускладнювалася присутністю німецьких та австро-угорських окупаційних військ, для яких стабільність у сільськогосподарському секторі була запорукою отримання з України продовольчих ресурсів, обумовлених Брестськими угодами. Гетьманський уряд узяв курс на стабілізацію соціально-економічного становища, реформування провідних галузей економіки, перш за все аграрної.

Питання земельної політики за часів правління гетьмана П. Скоропадського є чи не найдослідженішою темою історії цього державного утворення. Їй присвячена низка спеціальних дисертаційних праць. До того ж майже в кожній кандидатській дисертації, присвяченій Українській Державі (жодна докторська з даної теми поки не захищена), науковці безпосередньо чи

опосередковано звертали увагу на одне з ключових питань внутрішньої політики гетьманату. Враховуючи викладене, дана стаття ставить за мету проаналізувати стан дослідження аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних тематичних дисертаційних дослідженнях, прослідкувати еволюцію поглядів істориків, порівняти використовувану джерельну базу. Автор усвідомлює: аналіз лише дисертаційного сегмента праць не може претендувати на цілісну історіографічну картину такої важливої і складної наукової проблеми й потребує органічного поєднання з іншими видами досліджень.

Насамперед, слід розглянути роботи історіографічного характеру. С. Гнатюк у дисертації «Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми» провів перший історіографічний аналіз внутрішньої політики Української Держави. Розглянувши напрацювання зарубіжної української історіографії, він відзначає значну увагу до соціальних перетворень та аграрної реформи. Це цілком вмотивовано, оскільки земельне питання було тоді одним із ключових. Автор поділяє дослідників на прихильників та противників гетьманату. Для представників уенерівського табору – В. Винниченка, М. Шаповала, І. Мазепи, П. Христюка, аграрні перетворення були найбільш зручною підставою для критики своїх ідейних опонентів. Вони стверджували, що гетьманат П. Скоропадського це антиукраїнський, монархічний, реставраційний режим, нагадували про карні експедиції, заборони з'їздів, арешти українських діячів. Представники ж прогетьманської орієнтації, зокрема Д. Гирський та Д. Дорошенко, наголошували, що керівники Української Держави були людьми широкого кругозору і причини складних відносин влади з українським селом пояснювали успадкованою неорганізованістю місцевої адміністрації та браком кваліфікованих кадрів².

Новітню історіографію аграрної політики П. Скоропадського С. Гнатюк фактично оминає, обмежуючись лише найбільш значними працями й згадує про них одним-двома реченнями. Розглянувши праці Ф. Проданюка, П. Гай-Нижника та С. М'якоти, автор дійшов висновку, що П. Скоропадський тісно співпрацював з окупантами й виконував зобов'язання перед ними

шляхом введення хлібної монополії, жорстоких норм споживання продуктів, утворенням Державного Хлібного Бюро³.

Загалом С.Гнатюк позитивно оцінює соціально-економічні перетворення гетьмана й робить висновок, що в аграрній сфері П. Скоропадський, на засадах збереження приватної власності і прав особи, передбачав збільшення числа самостійних господарств за рахунок обмеження маєтків великих землевласників. Він погоджується з думкою діаспорного історика М. Стахіва, який вважав, що функціонування сільського господарства на таких засадах забезпечило б економічний розвиток України, а дрібні фермери-козаки стали б міцним середнім класом, що становив би основу Української Держави⁴.

Іншою історіографічною роботою є «Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження» С. Грибоедова. Автор звертає увагу на аграрні зміни в Українській Державі, займаючи прогетьманську позицію. Зокрема, аналізуючи діаспорну історіографію, відкидає звинувачення П. Христюка і В. Винниченка у відродженні в гетьманаті панщини, яку уособлював закон про боротьбу з сільськогосподарською розрухою від 8 липня 1918 р. До речі, деякі сучасні історики, не вдаючись до глибокого аналізу суті аграрних перетворень, підтримують цю думку соціалістичних лідерів. Він цілком слушно наголошує, що «бідному населенню, що захопило маєтки і не мало засобів обробітку потрібні були ці знаряддя праці»⁵. І в законі жодного слова немає про так звану «панщину». Зокрема, засоби примусу використовував не тільки гетьман, а й державні діячі ЗУНР, і направлені вони були, в першу чергу, на вихід господарства з катастрофічного стану. Однак західноукраїнських лідерів ніхто не звинувачує у відродженні феодалізму й панщини.

С. Грибоедов основну увагу приділяє працям діаспорних істориків, наголошуючи на протистоянні представників консервативної та унерівської течій. При розгляді досліджень українських істориків, зокрема Ф. Проданюка та В. Верстюка, автор робить висновок, що вітчизняна історіографія земельного питання в Українській Державі позначила власну позицію чіткими науковими рамками. Він вважає, що історики в основ-

ному дійшли згоди стосовно питань, пов'язаних із причинами повільної реалізації гетьманської аграрної реформи, затягування відчуження земель великих власників, запізненого створення Державного земельного банку⁶. Щоправда, він наголошує й на принципових відмінностях у підході деяких істориків до оцінки аграрних перетворень гетьмана, які призвели до масових виступів селян. На його думку, якщо Р. Пиріг і Ф. Проданюк доводять, що спротив селян змусив владу піти на поступки при прийнятті окремих галузевих законів, то А. Фесик, П. Захарченко і В. Солдатенко, навпаки, вважають, що саме політика гетьмана спричинила масовий рух селян⁷.

У дисертаційному дослідженні Н. Земзюліної, яке також належить до історіографічного ряду, головний акцент зроблено на аналізі наукових праць, присвячених становищу селянства напередодні Української революції та політиці Центральної Ради в аграрній сфері. У результаті авторка дійшла висновку, що затягування вирішення земельного питання позбавило Центральну Раду підтримки провідної верстви населення – селянства. Автор позитивно оцінює квітневий державний переворот і відзначає, що гетьманська держава П. Скоропадського намагалася перевести національну революцію на конструктивний шлях, поклавши в основу розбудови державності принцип недоторканості приватної власності⁸. Однак постановка теми і хронологічних рамок не дозволили авторові приділити увагу характеристиці праць з історії земельної політики гетьманської держави.

Дисертаційне дослідження Г. Терели «Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського» є першим комплексним дослідженням важливої наукової проблеми. Автор на основі великого фактологічного матеріалу, спогадів, попередніх напрацювань істориків намагалася показати організаційні заходи уряду в землекористуванні, зусилля спеціальних комісій із вироблення основного земельного закону, з'ясувати характер аграрних перетворень на селі, виявити ступінь залежності уряду від командування австро-німецьких військ в аграрній політиці тощо.

Дисертантка наголошує, що Рада Міністрів Української Держави при розробці організаційних підвалин аграрної політики

змушена була рахуватися з вимогами німецько-австрійського командування, від якого залежала підтримка гетьманського правління. Чільне місце серед них займало відновлення прав приватної власності на землю з можливим подальшим відчуженням за плату продаж малоземельним селянам. Погляди провідних діячів гетьманату з цих двох пунктів аграрної політики збігалися з вимогами німецько-австрійської сторони. З таким висновком Г. Терели можна погодитися, однак слід мати на увазі, що представники Центральних держав побоювалися різких змін у аграрній сфері, які могли зашкодити експорту харчових продуктів. Не зважаючи на урядові повідомлення про наміри провести земельну реформу, її реалізація затримувалася. Натомість, на думку дисертантки, основні заходи уряду були спрямовані на налагодження ефективного використання землі, вирішення проблем земельної оренди, землевпорядкування селянських господарств⁹.

Один із підрозділів дисертації характеризує становище українського села в добу гетьманату. Г. Терела наголошує на намаганні землевласників за допомогою найнятих збройних загонів, німецької та австрійської окупаційної адміністрації взяти реванш над селянами, які вчиняли захоплення земель, худоби та реманенту поміщиків. Вони часто займалися ревізицією продуктів харчування та зерна, накладали контрибуцію, що викликало значний спротив селянства¹⁰. Врешті дослідник відзначає, що хоч «уряд збройною силою намагався подолати опір селянства», був значно дієвіший спосіб – провести ліберальну аграрну реформу¹¹.

Аналізуючи перебіг перетворень на селі дисертантка констатує, що перші заходи гетьманської влади були направлені, аби не допустити нового розподілу землі. П. Скоропадський хотів упорядкувати становище в аграрному секторі, який перебував у кризовому стані після правління Центральної Ради. Крім того, варто погодитися з думкою Г.Терели, що всі заходи землевпорядкування проводилися в контексті загальної аграрної реформи, і були спрямовані на формування сильних селянських фермерських господарств¹².

Однак усі вищеназвані заходи гетьмана в аграрній сфері не вирішили головного питання – питання наділення селян землею

за помірну плату. Г. Терела цілком доречно відзначила, що стратегічним прорахунком гетьманської влади була відсутність твердої волі у вирішенні ключового питання земельної реформи – мобілізації державою в примусовому порядку хоча б частини латифундрій для їх подальшого розподілу. Його розв'язання призвело б до буржуазно-демократичного розвитку країни, задоволення значної частини селянства, а отже, сприяло б розширенню соціальної бази гетьманського правління. Невирішеність земельного питання стало однією з основних причин падіння Української Держави¹³. Водночас Г. Терела наголосила, що сам гетьман був зацікавлений у швидкому й радикальному проведенні аграрної реформи. З цією метою, починаючи з серпня 1918 р. для вивчення селянського питання і розробки послідовної аграрної реформи, були створені спеціальні комісії, та і сам гетьман згодом активно включився у вироблення єдиного земельного закону. Проаналізувавши діяльність аграрних комісій, Г. Терела цілком обґрунтовано відзначила, що протидія у них представників Союзу земельних власників та Протофісу призвели до того, що проекти В. Колокольцева і значно прогресивніший В. Леонтовича не дістали завершення¹⁴. На думку Г. Терели, спроби уряду провести соціально-економічні перетворення в аграрній сфері, спираючись лише на вузьку базу консервативно налаштованих станів суспільства, були приречені на невдачу¹⁵. Не дивлячись на те, що праця Г. Терели виконана півтора десятиліття тому, вона й нині є найдетальнішим дослідженням одного з базових напрямків державної політики Української гетьманської держави.

Заслуговує на увагу й дослідження С. Мякоти, яка присвятила один із розділів дисертації аграрній політиці П. Скоропадського. Вона аналізує господарське становище українських земель і відзначає, що «Лютнева революція і уряд Центральної Ради [...] не розв'язали аграрного питання». Тому керівництво Української Держави усвідомлювало, що вирішення проблем торгово-промислового і фінансового будівництва органічно пов'язано з налагодженням аграрних відносин у країні.

Автор відзначає, що гетьманат як нова форма влади породжена стихійним протестом хліборобів-власників проти соціа-

лістичної політики Центральної Ради¹⁶. Селянство сприймало П. Скоропадського, як захисника і рятівника від сваволі та насильства, які «проводились в деяких місцях українцями батька Грушевського, які під лозунгом «Земля і воля» довели нещасних хліборобів до повної втрати землі, і, не обмежившись успіхами соціалізації на селі, стали хапати цих, до відчаю доведених хліборобів навіть, в Києві, лише за те тільки, що вони насмілились шукати собі захист»¹⁷. До цих тверджень слід ставитися критично, оскільки вони повторюють тези прогетьманської статті 1918 р. «Хлібороби у гетьмана». Та й не тільки хлібороби-власники бажали ліквідації Центральної Ради. Сюди слід віднести неосоціалістичні елементи, що були позбавлені влади, а також наявність в Україні зовнішньої сили – німецьких та австрійських окупаційних військ, для командування яких нездатність урядовців УНР налагодити експорт хліба і сировини стала очевидною.

Гетьманський уряд, наголошує С. Мякота, намагався будувати політику на демократичних началах і з врахуванням потреб суспільства, а план земельної реформи вироблявся з урахуванням місцевих особливостей регіону¹⁸. Однак, автор відзначає стримуючі чинники, зокрема втручання німецького командування у з'ясування права на весняний врожай.

На думку С. Мякоти, «Тимчасовий закон про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями» заклав міцні підвалини для дрібного й середнього господарства в Україні. Цінність закону в тому, що він мав захистити селян від спекуляції землею, сприяти розвитку середнього землеволодіння та культурного зростання національного господарства, надав можливість підтягнення аграрної України до рівня західноєвропейських країн¹⁹. З такою оцінкою одного з базових законів аграрної реформи можна погодитися лише а пріорі. Адже істотне відставання підготовки інших законодавчих інструментів проведення ліберальних земельних перетворень робило його не функціональним. Зокрема, створення Державного земельного банку, вироблення механізмів відчуження поміщицьких земель, цінової політики тощо.

Із цими висновками С. Мякоти не погоджується й Г. Терела, яка, навпаки, вважає, що селяни за цим законом отримували

дуже мало землі і аграрне питання так, зрозуміло, не могло вирішитися. Остання має рацію, оскільки за тимчасовим законом більшість селян стали обділеними, а після масового захоплення землі за часів Центральної Ради це їм зовсім не подобалося.

Далі дисертантка спробувала висвітлити питання відносин орендарів та землевласників. На її думку, ухвалені нормативні акти поступово відновлювали порядок у цій сфері, але справа була настільки заплутаною, що вимагала більше часу на їх урегулювання. Вона позитивно оцінила проект «Положення про землевпорядкування» не прийнятий Радою Міністрів. З нею не погоджується Г. Терела, вважаючи, що цей законопроект вносився під тиском землевласників, а тому його не сприйняли ні українські урядовці, ні німці²⁰.

С. Мякота наголошує, що всі закони, які мали відношення до відбудови і розвитку сільського господарства в Україні, готувалися за пильної уваги П. Скоропадського. Але фатальною помилкою гетьмана і його уряду, на думку науковця, стали нерішучі дії у приборканні реваншу землевласників стосовно селян і відсутність політичної волі щодо продажу поміщицьких земель. Певним гальмівним чинником радикальних аграрних перетворень виступали й німці, побоюючись зриву поставок хліба²¹.

На наш погляд, С. Мякота аграрну політику П. Скоропадського розглядає у певному відриві загального перебігу державного будівництва. Головна увага приділена ролі гетьмана та уряду, водночас не враховуються процеси у селянському середовищі. Діяльність урядових комісій, які розробляли земельне законодавство, розглядає побіжно, не вдаючись до аналізу позицій їх членів.

У дисертації Н. Ковальнової один розділ також присвячений аграрним перетворенням в часи Української Держави. Автор відзначає, що гетьман визначився з відновленням права приватної власності ще напередодні приходу до влади. На відміну від С. Мякоти, Н. Ковальова більш ґрунтовно охарактеризувала закон, розроблений комісією під керівництвом міністра земельних справ В. Колокольцева від 24 травня. Вона цілком слушно

констатує, що головною причиною повільного впровадження прийнятих законів на місцях були не слабо розвинена інфраструктура й не низька інформованість селян, а ігнорування його поміщиками, які не хотіли втрачати власність²². Ця думка є логічною, адже влада гетьмана частково спиралася на владу поміщиків, і він не мав на них дієвих важелів впливу.

Дисертантка проаналізувала й діяльність комісій по підготовці проведення аграрної реформи. У процесі дослідження вона прийшла до висновку, що в середині першої йшла боротьба між представниками старого дореволюційного курсу (С. Франкфурт, Л. Яснополянский) та представниками УДХП, зокрема С. Шеметом, який виступав за форсовані методи відчуження землі. Але більшість її учасників була проти швидких темпів – провести землевлаштування, налагодити агрономічну допомогу, кредитування тощо, що мало зайняти 10–15 років²³. Н. Ковальова першою звернула увагу на те, що одним із стримуючих факторів був «психологічний дискомфорт». Адже прийняття рішення про наділення селян землею означало б юридичне закріплення того стану землекористування, який склався в українському селі після господарювання Центральної Ради, коли селяни самовільно переділили землю та власність поміщицьких господарств²⁴. У якості орієнтирів проведення аграрних змін використовувалися ідеї столипінського землевлаштування – ліквідація общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств, однак ні комісія В. Колокольцева, ні Велика комісія під формальною орудою П. Скоропадського не змогли виробити остаточного земельного закону.

Варто погодитися з висновком авторки дисертації, що аграрними перетвореннями, були невдоволені всі: селяни – незначними поступками і відновленням поміщицького землеволодіння, інтелігенція – вбачала земельні спекуляції у пропонованих заходах, великі землевласники – надмірними поступками селянам.

Н. Ковальова обґрунтувала причини нереалізованості аграрних перетворень: теоретичне обґрунтування законодавчих актів мало половинчастий характер, відсутність активної політичної сили, зданої втілити в життя вироблену програму аграрної

реформи. Політичні партії за часів Української Держави виявилися усуненими від влади. Аграрна реформа проводилася з ініціативи самого гетьмана П. Скоропадського і за участі окремих осіб, зокрема міністрів земельних справ, окремих науковців. Селяни ж, і з цим необхідно було рахуватися, не приймали вже поміркованості у земельних відносинах після революційного переділу доби Центральної Ради²⁵. Причина тут криється в системі, яка функціонувала впродовж багатьох століть і була зруйнована політикою соціалістів. На наш погляд, висновки Н. Ковальнової цілком обґрунтовані і відповідають перебігу тогочасного державотворчого процесу.

Аналіз політики Німеччини й Австро-Угорщини щодо України в аграрній та продовольчій сфері проведений в дисертації Б. Малиновського²⁶. Автор відзначає, що розуміння основних напрямів та змісту земельної реформи П. Скоропадським й німецькою окупаційною владою збігалися. Проте союзники хотіли отримати від України хліб та сировину за будь-яку ціну і тому стримували підготовчі заходи реформи, обумовили прийняття українським урядом таких непопулярних заходів, як хлібна монополія, примусові заходи збирання врожаю та здачі зерна. Спрямована на реалізацію політичних рішень керівництв Австро-Угорщини та Німеччини у галузі аграрних відносин в Україні діяльність їхніх військ проявилася у проведенні каральних акцій з метою повернення поміщикам захопленого у них селянами майна та землі, стягнення компенсації за заподіяні збитки, забезпечення виконання закону Української держави про примусовий обробіток землі великих господарств, охорону посівів та маєтків тощо.

Досить обґрунтовано автор доводить, що зволікання з проведенням аграрної реформи, широке застосування і жорстокий характер репресій, численні порушення, зокрема, грабунки, протизаконне стягнення контрибуцій, самовільні реквізиції, які супроводжували дії військ Німеччини та Австро-Угорщини в українських селах провокували збройні виступи селян, підірвали авторитет українських урядів, які на них спиралися²⁷.

П. Барвінська зосередила увагу на українсько-німецьких відносинах у роки Української революції. Однак, на відміну від

Б. Малиновського, питання боротьби селянства з окупаційним режимом, політика П. Скоропадського в аграрній сфері і впливу на неї німців не відображені, оскільки, за її словами, це все зроблено детально ще в радянській історіографії²⁸. Очевидно, далися взнаки досить широкі хронологічні рамки та вузькість використаному джерельної бази. Основна увага у розділі дисертації, присвяченої гетьманату, зосереджує на вивозі з України продуктів харчування та сировини²⁹. Тому дослідження П. Барвінської є малоінформативним щодо історії аграрних відносин часів гетьманату П. Скоропадського.

У дисертації Ф. Проданюка, яка присвячена внутрішній політиці Української Держави, розглянуто проблему й земельних відносин. На основі нового на той час фактологічного матеріалу, автор вказує на об'єктивні причини нереалізації П. Скоропадським власної аграрної програми. До цього гетьмана змушували дві обставини, німці і великі землевласники, котрі були зацікавлені зберегти статус-кво в земельній сфері. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційних законодавчих актів та пропоміщицька політика стали найсерйознішими помилками П. Скоропадського³⁰. У відповідь селянство противилося реставрації поміщицьких порядків, а уряд намагався приборкати це силовими методами. Зокрема Державній варті було дозволено застосовувати суворі заходи проти тих, хто не виходить на польові роботи. Наступним кроком, на його думку, став «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою», хоча деякі дослідники його вважають важливим для подолання господарської розрухи у краї, а не пригніченням прав селян.

Ще одним важливим рішенням було впровадження Закону про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави, за виключенням того, що необхідно було для харчування селян та годівлі худоби. Реквізиції загострили відносини з селянством і викликали хвилю заворушень. Очевидно, Ф. Проданюк має рацію, але в тогочасних умовах гетьман змушений піти на непопулярні кроки, хоча проти свавілля поміщиків влада виступила з явним запізненням.

Ф. Проданюк вважає, що діяльність земельно-ліквідаційних комісій на місцях не сприяла посиленню авторитету гетьмана.

Таку політику пояснює тим, що земельне законодавство залежало від політичних переконань членів Ради Міністрів, де більшість склали кадети, які намагалися провести власну аграрну реформу³¹. Цілком погодитися з цим не можна, оскільки земельна програма партії кадетів передбачала відчуження поміщицької землі за викуп, і якоїсь окремої реформи гетьманські міністри-кадети не планували.

У слід за Д. Дорошенком Ф. Проданюк стверджує, що лише після зміни уряду в жовтні, коли міністром став В. Леонтович, і була створена Вища аграрна нарада, справу реформи вдалося зрушити з місця. Насправді за три тижні роботи новий міністр намагався провести законодавчі напрацювання свого попередника, але не дістав підтримки уряду. А згадана аграрна комісія продовжувала формуватися аж до кінця листопада. На це запитання дав відповідь П. Скоропадський: «Українські партії приписують цей закон Леонтовичу; це неправда. Закон був розроблений Колокольцевим. Я дуже поважав і того, і другого, але для встановлення істини мушу сказати, хто дійсний автор цього складного закону»³².

У цілому, Ф. Проданюк позитивно оцінює заходи гетьмана в аграрній сфері. Він вважає, що передача землі селянам за певну плату дозволила б залучити значні кошти для державної казни, однак гетьман не спромігся втілити реформу в життя, бо мав шукати компроміс між селянами і землевласниками³³.

С. Пітик присвятив цій проблемі окремий розділ дисертації «Селянське питання в Українській Державі П. Скоропадського». Варто відзначити, що в надзвичайно великому вступі він описав уже відому політичну й економічну ситуацію України, хоча завдання дослідження були зовсім іншими. Він переобтяжує дисертацію вибором кандидатури гетьманів, арештами представників Центральної Ради тощо³⁴. Усі ці відомості загальновідомі і не зовсім органічні в контексті дослідницьких завдань.

С. Пітик відзначає, що з приходом гетьмана до влади землеволодіння мало відроджуватися у формах, що існували за часів Російської імперії: приватне, удільне, церковне тощо³⁵. Щодо удільних земель, тобто власності сім'ї Романових, то автор припускається помилки. Вони були передані у відання міністерства земельних справ.

Дослідник намагається пояснити, чому аграрна реформа була приречена на поразку. Для цього він на основі даних П. Скоропадського та дослідника Б. Хмеля подав відповідну таблицю. На ній чітко видно, що найбільшою кількістю землі володіли заможні селяни (наділ 25,2 десятин в середньому). Гетьман передавав для розподілу 4–4,5 млн. десятин і обмежив нормою у 25 дес. Таким чином, на думку автора, поза увагою залишалося більше мільйона середніх і близько 2,5 млн. бідних селянських господарств, які «вступили в смертельну боротьбу з гетьманською державою і австро-німецькими інтервентами для визволення України від іноземних поневолювачів» і зміни антинародної влади»³⁶. При цьому автор залишає поза увагою ту обставину, що П. Скоропадський ніколи не збирався забезпечувати наділами безземельних селян, розглядаючи їх як резерв найманої праці у заможних фермерських господарствах.

У другому підрозділі автор наголошує на жорсткій позиції окупаційних властей, «каральних експедиціях й екзекуціях», які стосувалися не лише селянської бідноти, але й гостро зачіпали й інтереси середняцьких дворів. Окупанти намагалися відродити панщину, за відмову селян погрожували розправами і покараннями³⁷.

Питання діяльності урядових земельних комісій, які фактично й займалися підготовкою законодавчої бази реформи, змісту ухвалених актів автор не зробив, але деталізує події, які мають до теми лише опосередковане відношення. Зокрема, описує всіх міністрів Української Держави, формування опозиції тощо. І врешті, як неприхильний до гетьманату, дослідник зауважує, що «режим П. Скоропадського остаточно підірвав у селянській свідомості ідею можливості відродження вимірної ними століттями власної держави – держави суспільної справедливості»³⁸. Хоча цілком справедливо наголошує, що головною метою аграрної політики гетьманського правління було утворення численного прошарку селян-хліборобів.

В. Малькін у дисертації «Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.» звертається до спроб П. Скоропадського провести реформи в аграрній сфері. Автор лише побіжно згадав діяльність земельних комісій, а закон про право

держави на врожай 1918 р. та інші профільні галузеві акти зовсім обходить. Не висловлює власної думки й щодо причин невдач аграрної реформи, обмежившись висновками відомих істориків О. Реєнта, О. Рубльова та Р. Пирого³⁹. Загалом, дане дослідження схоже на оглядовий екскурс ситуації 1918 р., у якому чітко не простежується ставлення автора до аграрних перетворень, ключової проблеми часів не тільки гетьманату П. Скоропадського, а й загалом Української революції 1917–1921 рр.

Частково, на основі матеріалів Чернігівської губернії, питання аграрної політики розглянула І. Еткіна в підрозділі дисертації «Заходи гетьманату та опір селянства аграрній політиці П. Скоропадського»⁴⁰. Вона відзначає, що цей регіон мав дещо відмінні риси, оскільки знаходився на кордоні з більшовицькою Росією, де був проголошений «Закон про соціалізацію землі» і де закликали до створення комун та артілей. Навпаки, у регіоні посилювалися напади поміщиків, а німецькі війська замість захисту північно-східних кордонів Української Держави займалися реквізиціями продовольства⁴¹. Загалом, більшість дисертації присвячена протистоянню селян з поміщиками, а аграрні перетворення гетьмана вона оцінює одним реченням – аграрна політика гетьманського уряду була найменш вдалою серед інших сфер його діяльності. І. Еткіна не аналізує тогочасної ситуації, навіть не спробувала пояснити, чому вона найменш вдала з іншої політики. Звісно, для вивчення регіональних аспектів дисертаційна робота є важливою, але якби вдалося показати специфіку аграрних відносин у Чернігівській губернії у порівнянні з іншими частинами Української Держави, то, безумовно, робота тільки б виграла.

В окремих дисертаціях питання аграрних відносин розглянуто побіжно в контексті вирішення інших поставлених завдань. Зокрема, О. Бавико, який досліджував опозицію гетьманському режиму, дійшов висновку, що селянський і робітничий рухи були зумовлені не стільки діяльністю політичних сил, скільки стихійним невдоволенням широких верств населення урядовою політикою в аграрному та робітничому питаннях і практикою її запровадження на місцях. Повстання селян і страйки робітників

своїми першочерговими вимогами ставили суто соціальні проблеми – збереження принципів соціалізації землі, скорочення робочого дня, соціальний захист⁴².

Отже, аналіз дисертаційних досліджень аграрної політики гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити наступні висновки. Ця наукова проблема є однією з найбільш досліджених у дисертаційному сегменті сучасної української історіографії. Учені охопили основні аспекти діяльності гетьмана і уряду в цій царині.

Дисертації були підготовлені переважно в першому десятилітті незалежності України. При цьому залучені всі види тематичних історичних джерел, серед яких переважають автентичні архівні документи. Абсолютно всі зверталися до такого інформативного, хоч і не позбавленого суб'єктивізму джерела, як спогади П. Скоропадського. До цього періоду слід віднести й перші праці історіографічного характеру. Прикметною рисою цього дисертаційного загалу є висока питома вага представників регіональних дослідницьких центрів.

Дисертанти лише частково зазнали впливу старих уєнерівської та прогетьманської історіографічних традицій, виробляючи власне бачення спроб проведення П. Скоропадським ліберально-консервативних реформ в аграрній сфері та головних соціально-політичних причин їх невдач. Частина дослідників негативно оцінює реформу гетьмана в аграрній сфері (І. Еткіна, Г. Пітик), інша намагається довести правомірність його дій (Г. Терела, Ф. Проданюк).

Порівняння дисертацій, у яких предметом дослідження виступає лише аграрна політика гетьманської держави і аналогічних робіт, присвячених земельному, селянському питанню всіх державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр., засвідчує більш глибокий і конкретний аналіз наукової проблеми у перших і переваги наскрізного погляду на земельні відносини як ключову суспільно-політичну проблему – у других.

Можна вказати й на спільні вади цього блоку тематичних дисертацій. Насамперед, це недостатня критичність історіографічних розділів (за винятком спеціальних праць), які нерідко

набувають бібліографічного характеру. Впадає в очі різний рівень використання інформаційного потенціалу історичних джерел, особливо архівних. У першу чергу це стосується журналів засідань Ради Міністрів (фонд 1064 ЦДАВО України), де й вироблялися принципові підходи до реалізації державної аграрної політики, акти її законодавчого забезпечення⁴³.

Не можна обійти увагою й доволі слабку персоніфікацію головних дійових осіб – розробників і втілювачів земельної реформи та їх опонентів у колі вищих урядовців гетьманату. Якщо постаті міністрів В. Колокольцева і В. Леонтовича в різній мірі присутні в текстах дисертацій, то, приміром, головний промоутер земельних комісій, заступник міністра земельних справ В. Брунст чи академік В. Косинський і не згадуються.

Серед загалом аргументованих причин фіаско гетьманської аграрної політики, дисертанти недостатньо артикулюють соціальний статус тих, від кого в основному й залежала її реалізація. Адже половину уряду і майже всі губернські старости належали до великих землевласників і далеко не всі були адептами концептуальних візій П. Скоропадського на шляхи розв'язання земельного питання.

¹ Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

² *Гнатюк С.* Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – Арк. 112–116.

³ Там само. – Арк. 130.

⁴ Там само. – Арк. 114.

⁵ *Грибоєдов С.* Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2001. – Арк. 70.

⁶ Там само. – С. 76.

⁷ Там само. – Арк. 81–82.

⁸ *Земзюліна Н.* Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 1998. – С. 13–14.

⁹ *Терела Г.* Аграрна політика Української держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 2000. – Арк. 107.

¹⁰ Там само. – Арк. 92–98.

¹¹ Там само. – Арк. 100.

¹² Там само. – Арк. 107.

¹³ Там само. – Арк. 186.

¹⁴ Там само. – Арк. 185.

¹⁵ Там само. – Арк. 186–187.

¹⁶ *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – Арк. 134.

¹⁷ Там само. – Арк. 135–136.

¹⁸ Там само. – Арк. 139.

¹⁹ Там само. – Арк. 150–151.

²⁰ *Терела Г.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 2000. – Арк. 32.

²¹ *Мякота С.* Вказ. праця. – Арк. 170–171.

²² *Ковальова Н.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1999. – Арк. 108.

²³ Там само. – Арк. 110–111.

²⁴ Там само. – Арк. 112.

²⁵ Там само. – Арк. 119–120.

²⁶ *Малиновський Б.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Дн-ськ, 2001. – 250 арк.

²⁷ *Його ж.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Дн-ськ, 2001. — С. 13–14.

²⁸ *Барвінська П.* Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Одеса, 2001. – Арк. 90.

²⁹ Там само. – Арк. 90–96.

³⁰ *Проданюк Ф.* Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – Арк. 106.

³¹ Там само. – Арк. 99.

³² *Скоропадський П.* Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 282–283.

³³ *Проданюк Ф.* Вказ. праця. – Арк. 106.

³⁴ *Пітик Г.* Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 220 арк. – арк. 37, 42–43.

³⁵ Там само. – Арк. 51–52.

³⁶ Там само. – Арк. 60–61.

³⁷ Там само. – Арк. 66.

³⁸ Там само. – Арк. 174.

³⁹ *Малькін В.* Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Острог, 2009. – Арк. 78, 87.

⁴⁰ *Еткіна І.* Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернігів, 2007. – Арк. 97–108.

⁴¹ Там само. – Арк. 103–105.

⁴² *Бавико О.* Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень–грудень 1918р.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2007. – 16 с.

⁴³ Українська держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. – Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К., 2015. – Т. 1. – 790 с.; Т. 2. – 412 с.

The modern thesis that directly or indirectly illuminate the agrarian reforms Hetman Pavlo Skoropadsky is analyzed in this article. Degree of informativeness is characterized, a series of traditional and new approaches to the study of this issue are traced, the main shortcomings of investigations are determined.

Keywords: *historiography, dissertation, Hetman, Pavlo Skoropadsky agrarian reform.*